

Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri

Davuthan GÜNAYDIN¹
ORCID ID: 0000-0003-4573-860X

Çiğdem VATANSEVER²
ORCID ID: 0000-0002-7755-4760

DOI: 10.54752/ct.1517545

Öz: Bu çalışmada Türk Kırmızısı ya da Edirne Kırmızısı olarak adlandırılan ve Anadolu coğrafyasında dünya çapında ün kazanmış boyamacılık tekniğinin çalışma ve ekonomik hayata etkileri araştırılmaktadır. Türk Kırmızısı, özellikle 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Avrupa tekstil piyasasının en önemli ve kıymetli rengi olmuştur. Esas itibarıyla Anadolu'ya has bitkilerin kullanımı ile elde edilen Türk Kırmızısının üne kavuşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nun dokumacılık alanında gösterdiği başarıların büyük bir yeri vardır. Diğer yandan bu boyama tekniğinin nesiller boyu aktarımını sağlayan usta- çırak ilişkisi, boyama tekniğinde mükemmelliğin yakalanmasını sağlarken aynı zamanda, onu taklit edilmesi zor bir üretim yöntemi olmasını sağlamıştır. Bu açıdan hemen her dönem Avrupalılar tarafından taklit edilmeye çalışılmışsa da başarılı olamamışlardır. Türk Kırmızısının da boyandığı boyahaneler Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir istihdam ve gelir kalemi idi. İmparatorluğun pek çok bölgesinde boyahaneler mevcut olup, bu boyahanelerden vergi alınmakta, uluslararası ticarete konu olmakta idi. Hatta İmparatorluk tarafından üretim ve satışı bizzat kontrol edilmekte, dahası ticareti

¹ Doç.Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, dgunaydin@nku.edu.tr

² Prof. Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, cvatansever@nku.edu.tr

GÜNAYDIN, D., VATANSEVER, Ç., (2024) "Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri", *Çalışma ve Toplum*, C.3, S.82. s. 851-872

Makale Geliş Tarihi: 08.03.2024- Makale Kabul Tarihi: 10.06.2024

yapılmakta idi. Bu kadar öneme sahip bu boyama tekniği sanayi devrimi sonrasında ticari önemini yitirmeye başlamış, kimya ve makine teknolojileri ile rekabet edemeyerek önemini yitirmiştir. Günümüzde çok az sayıda çalışmada Türk Kırmızısına dair araştırmalara rastlanırken, çalışma ilişkilerine yönelik araştırmalar daha da kısıtlıdır. Bu çalışmada Osmanlı emek yazımına ilişkin kısıtlar çerçevesinde boyahanelerdeki çalışma ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Kırmızısı, Osmanlı İmparatorluğu, Kökboya, Çalışma İlişkileri.

Labor Relations in Ottoman Weaving and Dyehouses in the Trace of Turkish Red

Abstract: This study investigates the effects of the dyeing technique called Turkish Red or Edirne Red, which has gained worldwide fame in Anatolia, on labor and economic life. Turkish Red has been the most important and valuable color of the European textile market, especially during the 18th and 19th centuries. The success of the Ottoman Empire in the field of weaving has a great role in the fame of Turkish Red, which is mainly obtained by the use of Anatolian plants. On the other hand, the master-apprentice relationship that ensures the transmission of this dyeing technique for generations has ensured the perfection of the dyeing technique, while at the same time making it a difficult production method to imitate. In this respect, even though Europeans have tried to imitate it in every period, they have not been successful. The dye houses, where Turkish Red was dyed, were an important source of employment and income for the Ottoman Empire. There were dyehouses in many regions of the Empire, and these dyehouses were taxed and subject to international trade. The Empire even personally controlled their production and sale, and even traded them. This dyeing technique, which had such importance, started to lose its commercial importance during the industrial revolution and lost its importance by not being able to compete with chemical and machine technologies. This study examines labor relations in dyehouses within the framework of the constraints of Ottoman labor writing.

Keywords: Turkish Red, Ottoman Empire, Root paint, Labor Relations

Giriş

Türkler için kırmızı rengin önemi; al, kızıl, al yanak, kızıl elma gibi kırmızıyı betimlemek için kullandıkları ifadelerden anlaşılmaktadır. Divan şiirinde sevgilinin dudakları, yanağı, şarap, gül, gonca, âşığın döktüğü kan ve gözyaşı gibi pek çok unsur kırmızı renktedir (Demir, 2015). Bugünkü Türkiye coğrafyasında bulunmuş en erken döneme ait boyalı kumaş parçası 6. yüzyıla tarihlenmektedir ve rengi kırmızıdır (Chenciner, 2000). Dokumacılıkta kırmızının bu kadar benimsenmesinin bir nedeni de Osmanlı süsleme sanatlarında çok yer verilen lale, karanfil, gül gibi çiçeklerin kırmızı tonlarında olmasıdır. Kırmızı, sadece Türkler ve Osmanlılar için değil, kanın ve ateşin rengi olarak antik kültürlerde çok güçlü temsilleri olan bir renktir (Pastoureau, 2017). 11. yüzyılda Kahire'de bir kumaş tüccarının, "...sizden rica ediyorum, kırmızı mümkün olduğunca kırmızı olsun" diye sipariş yazdığı bilinmektedir (Cardon, 1995). Günümüz Türkçesindeki kırmızı sözcüğü, Arapça "kırmız" olarak adlandırılan, kırmızı boyanın elde edildiği bir böcek adından gelmektedir (Önler, 2015). Edirne Kırmızısı da denilen Türk Kırmızısı, çok zahmetli bir boyama sürecini içeren ve uğrunda çok emek ve paranın harcandığı, sırrını çözene ödülleri verildiği, tarihi önem taşıyan bir renk olarak bilinmektedir (Yıldırım, 2014). Wertz (2017)'e göre Türk kırmızısı kendi başına bir boya değil, bir boyama sürecidir. Pamuk ipinin önceden tanımlanmış pek çok aşamadan geçirilerek aldığı canlı ve kolay solmayan bir kırmızı tonudur. Osmanlı İmparatorluğu, ya başta Fransa olmak üzere Avrupa'dan gönderilen kumaşların boyandığı bir merkez olmuş ya da bu topraklardan pek çok usta boyacı Avrupa'daki merkezleri kurmak için gönderilmiştir (Lowengard, 2006).

Türk ya da Fransa'da bilindiği şekliyle Edirne Kırmızısı (Rouge d'Andrinople), boyacılarıyla meşhur Edirne'den iki boyacının Fransa'ya götürülmesi sonucu önce Avrupa'da, sonra tüm dünyada büyük bir üne ulaşmıştır (Yıldırım, 2014: 16-17). İngiltere ve İskoçya ise Türk Kırmızısı'nın son dönemlerinde en büyük üretim merkezlerinden biri haline gelmiştir (Wertz, 2014). Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa tekstil piyasasının en önemli figürlerinden biri haline gelen bu kırmızı, gizemini usta-çırak öğretisine dayalı olarak uzun yıllar korumayı başarmıştır (Akman, 2021).

Bu çalışmada, emek tarihi perspektifinden, var olan literatüre dayalı olarak bir çalışma ilişkileri analizi yapılması amaçlanmıştır. Emek tarihi alanyazını, başlarda Kuzey Atlantik bakış açısının tekelinde iken, son yıllarda "küresel emek tarihi" yaklaşımıyla Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya odaklanmaktadır. Buna karşın Ortadoğu bu "yeni" emek tarihi yazımında da kendine çok yer bulamamıştır. Quataert'in çalışmaları bu anlamda öncü rolüyle ayrılmaktadır (Atabaki ve Brockett, 2012). Akkaya (2002) Türkiye'de çalışma hayatının, ilişkilerinin, emek süreçlerinin tarihsel gelişimini inceleyen, ilk kaynaklara ve belgelere dayanan, kuramsal çerçevede değerlendirmesini yapan bilimsel araştırmaların yok denecek kadar az olduğunu vurgulamaktadır.

Emek tarihçisi, bilgi yığınının içinden maddi üretim koşullarını belirleyen ve tarih açılımında üretimi bilfiil gerçekleştiren öğeye öncelik tanıyan sosyal bilimcidir (Toprak, 2007). Türk Kırmızısı üretim sürecindeki çalışma ilişkilerinin içeriğini, işgücünün ve ticari merkezlerin coğrafi dağılımını, işgücünü oluşturan etnik ve yaş gibi unsurları var olan kaynaklara dayalı olarak analiz etmek bu çalışmanın metodolojisini oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Türk Kırmızısı'nın en rağbet gördüğü 17.-19. yüzyıllara ilişkin araştırmalar taranmış ve odağına dokumahane ve boyahanelerdeki işgücünü ve iş – işçi – işveren ilişkilerini alan bir inceleme yapılmıştır.

Türk Kırmızısının Elde Edilişi

Boyamacılıkta kullanılan ve Türk kırmızısına rengini veren bitkinin (*Rubia tinctorum* L.) de yaygın bir şekilde Anadolu'da doğal bitki örtüsünün bir parçası olarak yetişiyor olması boyacılığın gelişiminde önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Pamuklu dokumalara canlı ve kalıcı bir renk veren bu boya, daha sonraları Anadolu'dan Avrupa'ya ihraç edilmeye de başlamıştır. Boyacılık konusundaki bu başarının bir diğer nedeni de yün dokumacılığında kullanılan boyalar için önemli bir madde olan şapın, Foça, Ulubat, Kütahya ve Şarki Karahisar'da çıkarılıyor olmasıdır. Gerçekte Türk kırmızısı, kökboyalının 6. yüzyıldan itibaren Avrupa'da kullanılmaya başlanan boyama tekniğinin bir ürünüdür. 12. yüzyılda ziraati de yapılmaya başlayan kökboya, zamanla Avrupa'da vergi ve gümrük geliri içinde önemli kalem haline geldi. Almanya kök boya üretiminde başı çeken ülke konumunda idi. Ancak kökboyalının gerçek anlamda üne kavuşması Türk kırmızısı ile olmuştur (Koç, 2009; Öztaşkın, 2008).

Şüphesiz Türk Kırmızısının bu kadar üne kavuşmasında dokumacılık alanında İmparatorluğun gösterdiği başarının önemli bir yeri vardır. İmparatorluk öncesi döneme ait medeniyetlerde de dokumacılığın çok yaygın ve gelişmiş bir şekilde uygulandığı bilinmektedir. Frigyalılardan Romalılara kadar Anadolu coğrafyası üzerinde egemenlik kuran toplumların hemen hemen tamamında dokuma ve boyacılığın başarılı örneklerine rastlanmaktadır. Bu durumu mümkün kılan ise Anadolu topraklarında yapılan tarım ve hayvancılık ile bölgeye has endemik bitkiler ve bu bitkilerden elde edilen kök boyalardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Osmanlı bir anlamda bu zenginliğin mirasçısı ve onun daha da gelişmesini sağlayan bir devlettir.

Bu hali ile Avrupalı dokumacıların da dikkatini çekmekte, aynı kalitede ürünler üretmek için Osmanlı'ya ajan ya da işi öğrenmek üzere ustalar gönderdiği bilinmektedir (Hanna, Tarihsiz; Riello, 2010; Yılmaz, 1992). Ancak gerek hammaddelerin üretilmesindeki zorluklar ve benzerini üretememe sorunu, gerekse de yüzyılların mirasını taşıyan ustaların zanaatkârlığı, Avrupalıların istenilen başarıyı yakalamalarını engellemiştir. Dönem içinde Osmanlı pek çok Avrupa ülkesine kaliteli tekstil ürünleri ihraç etmiştir. Bu durum, boyamacılığın İmparatorluk

içerisinde de önemli bir gelir kalemi olarak vergilendirilmesine hatta devletin bizzat satıcı olarak gelir elde etmesine yol açmıştır (Al-Sharairi vd., 2017).

Türk Kırmızısı'nın “*boyama sanatındaki en karmaşık ve meşakkatli işlem*” olduğu belirtilmektedir (Wertz, 2017). Pamuklu kumaş ya da ipin boyanmasıyla canlı bir kırmızı tonu olarak elde edilen bu rengin yıkama ya da ışıkla kolay solmaması ona olan talebi artırmıştır (Hofenk, Roelofs vd., 2004). Türk kırmızısını elde etmek için mordanlama ve boyamadan oluşan iki temel aşama bulunmaktadır (Çizelge 1).

Çizelge 1: Türk Kırmızısı Pamuklu Boyama Süreci

MORDANLAMA

1. Pamuk ipliği Türk kırmızısı yağında 2 saat bekletilir.
2. Suyu iyice durulanır, sıkılır ve 3 gün açık havada kurumaya bırakılır.
3. Birinci mordanlama: %6 Tanenle 40-55 derecede 12 saat bekletilir.
4. İplik, mordan banyosundan çıkarılır ve kurumaya bırakılır.
5. İkinci mordanlama: %100 alüm, %9 sodyum karbonat, %3 kalsiyum karbonat ve %7 buzlu asetik asit karışımında, 55 derecede 12 saat bekletilir.
6. İplik, mordan banyosundan çıkarılır ve kurumaya bırakılır.

BOYAMA

1. Mordanlanmış pamuk ipliği ve %200 kökboya, %4 tanen, %1,4 kalsiyum karbonat ve %1 Türk kırmızısı yağından oluşan sıvı yavaşça 75 dereceye kadar ısıtılır ve bu ısıda bir saat süreyle bekletilir.
2. İplik boya banyosundan çıkarılır; suyla iyice durulanır, sıkılır ve kurumaya bırakılır.
3. Boyanmış ve kurutulmuş iplik, %3 sabun, %0,85 sodyum karbonat, kalay ve %0,65 klorür karışımında, 1-2 saat arası bekletilir.
4. İplik, yıkama banyosundan çıkarılır, suyla durulanır ve kurumaya bırakılır.

Kaynak: Karadağ R. ve Dölen, E. (2007). “Re-Examination of Turkey Red, *Annali di Chimica*”, *Società Chimica Italiana* (97), 583- 589.

Karadağ ve Dölen (2007) Türk kırmızısını yeniden elde ettikleri çalışmalarında bu iki aşamayı Türk kırmızısı yağı denilen, sülfatlanmış hint yağında bekletilmeyi, kök boyasından elde edilen boyar madde ve mordan denilen renk sabitleyici ile işleme tabii tutulmayı içeren on adımda tanımlamışlardır. Boyama sürecindeki en meşakkatli ve emek yoğun işlem olarak tanımlanan Türk Kırmızı üretim sürecinin Çizelge 1'deki aşamalara göre üretim sürecinin tamamı 196 saat (8,2 gün) sürmektedir. Bu sonuç, boyada bekleme ve kuruma süreleri toplanarak elde edilmiştir. Gereken işçilik, açık havadaki boyama süreleri hariç tutulup; boyada bekleme, sıkma vb. süreler toplanıp, günlük çalışma süresi 8 saat alınarak hesaplanmıştır. Buna göre, işçilik toplam süresi 28 saat ya da 3,5 gün olmaktadır. Tüm bu aşama adımları ve süreleri göz önünde bulundurulduğunda, Türk kırmızısı üretiminin özellikle pamuklu dokumalar için ne denli zahmetli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

Tüm bu bilgi ve veriler; Türk kırmızısı üretiminin gündemde olduğu dönemin çalışma yaşamı ve çalışma ilişkileri açısından nasıl bir dönem olduğu ve çalışmanın hangi unsurlarını içerdiği sorularını akillara getirmektedir. Bu sorulara yanıt aramak amacıyla ilerleyen bölümde Osmanlı döneminde dokuma ve boyama işkollarına ilişkin var olan yazın analiz edilip, derlenerek sunulmuştur.

Sonun Başlangıcı: Osmanlı İmparatorluğu ve Sanayi Devrimi

Sanayi devrimine kadar devam eden boyama alanındaki bu başarı, Avrupa üretim ve kimya teknolojilerinin gelişimi ile değişmiştir. 18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan ve kas gücünden mekanik güce geçişi simgeleyen sanayi devrimi, insanlık tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Yalnızca iktisadi hayatı değiştirmekle kalmamış aynı zamanda toplumsal hayatta ve küresel ticaret zincirinde de önemli değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Buharlı makinelerin üretim sistemlerinde kullanılmaya başlaması ile birlikte gelişen fabrika tarzı üretim, üretim miktarlarının o güne değin görülmemiş bir oranda artmasını sağlarken, birim üretim maliyetlerinin düşmesine, bu suretle de geleneksel üretim yöntemleri karşısında mutlak bir avantaj sağlanmasına neden olmuştur. Diğer yandan artan üretim miktarı yeni pazarlara olan ihtiyacı artırmış, iç piyasaların yetersizliği karşısında uluslararası piyasalar, sanayi devrimini gerçekleştiren ilk ülkeler için birer rekabet unsuru olmaya başlamıştır. Bu süreçte ulaşım teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ucuz ve bol miktarda üretilen ürünlerin uzak mesafelere taşınmasını mümkün kılarak, uluslararası pazarların oluşmasına önemli bir katkı yapmıştır. Sanayi devrimini gerçekleştiren merkez ülkeler için bütün bu gelişmeler mutlak bir zenginliği ifade ederken, geleneksel metotlar ile üretim gerçekleştiren çevre ülkelerin, Avrupa menşeli ürünler ile rekabet edemediği bir sürecin tetiklenmesine neden olmuştur. Bu süreçte ucuz mallar ile rekabet edemeyen yerel üreticiler işletmelerini kapatmak zorunda kalırken, işsizliğin ve yoksulluğun arttığı bir döneme girilmeye başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu açısından Sanayi Devrimi, çöküş sürecini hızlandıran en önemli gelişmelerden biri olarak tartışılmaktadır (Clark, 2009; Pamuk ve Williamson, 2019: 5). Avrupa'da Napolyon döneminin sona ermesi ile daha güvenli hale gelen uluslararası ticaret, Avrupa mallarının doğuya doğru akışına hız kazandırmıştır. Bu durum Avrupa menşeli ürünlerin diğer pek çok çevre ülkede olduğu gibi geleneksel Osmanlı ürünlerinin yerini de almaya başlamasına neden olan bir süreci başlatmıştır (Clark, 2009). Bu süreçte yayılcı politikalarla kendi imalatçılarına dış pazar kazandırmaya çalışan İngiltere, 1820- 1840 yılları arasında başta Çin ve Güney Amerika olmak üzere pek çok ülke ile yerel yönetimlere baskılar yoluyla serbest ticaret anlaşmaları imzalamaya başlamıştır (Eşiyok, 2010). Osmanlı İmparatorluğu ile 1838 yılında imzalanan ve 1839 yılında yürürlüğe giren Balta Limanı Anlaşması da bunlardan biridir (Pamuk ve Williamson, 2019: 5). Bu

anlaşma Osmanlı İmparatorluğu'nun imzaladığı ilk serbest ticaret anlaşması olmakla birlikte, ilerleyen üç yıl içerisinde farklı Avrupa ülkeleri ile de serbest ticaret anlaşmaları imzalanmıştır.

Bütün bu gelişmeler geleneksel yöntemlerle üretimi yapılan tekstil ve boya sanayiinin rekabet gücünü kaybetmesi, dolayısıyla gerilemesine neden olmuştur. Ancak yine de el sanatlarındaki zanaatkâr becerilerin kullanılmasına devam edilmiştir. Özellikle İngiltere menşeli şirketler, üretim araçlarını temin ederek, kadın emeğine dayalı halı üretimi için Anadolu'nun farklı bölgelerinde üretim yaptırmaya devam etmişlerdir. Her ne kadar bu ürünler Osmanlı Devleti topraklarında üretilse de nihai ürünün sahibi yabancı şirketler olmuştur. Bu durum bize aslında başta Türk Kırmızısı olmak üzere Osmanlı'ya ait pek çok değerlerin öneminin anlaşılmadığını, makine üretimi dışında kalan el sanatlarına dayalı rekabet üstünlüğünün hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğunu göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri

Çalışma ilişkileri, işçi ve işveren arasında istihdam nedeniyle oluşan tüm ekonomik, sosyal, insani ilişkileri düzenleyen, karşılıklı hak ve isteklerin dengelenmesini içeren bir yönetim işlevidir (Özçelik, 2022). Başka bir ifade ile işgücü piyasasındaki etkileşimleri tanımlayan haklar, yükümlülükler, beklentiler, değerler ve ödüller çerçevesinde, ekonomik yaşamın temel altyapısı olarak; üretimden, yaşam kalitesine değin uzanan sosyal ve ekonomik bir bütünü ifade eder (Lowe, vd., 1999: 2). Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkilerine yönelik değerlendirmeler yapmak ve çalışma ilişkilerinin normlarını belirlemek, İmparatorluğun büyüklüğü ile farklı kültür, din ve dil çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda oldukça zordur. Özellikle döneme ait kayıtlarda kullanılan dil çeşitliliği araştırmacılar için ayrı bir zorluk içermektedir. Bu farklılıklar aynı zamanda çalışma ilişkilerinin de farklılaşmasına, bölgeler ve hatta milliyetler arasında değişen ve pek çok durumda birbiri ile çelişen farklılıkların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle Osmanlı emek tarihi incelemelerinin değerlendirilmesinde bu hususların göz önünde bulundurulması, çalışmaların bütünlüğünü anlamak açısından önemlidir. Diğer yandan Osmanlı emek tarihi ABD, İngiltere ya da Fransa emek tarihinden farklı olarak ayrı bir alt dal olarak ortaya çıkmamaktadır. Esas itibariyle devletin emeğin rolü ve karakterine ilişkin vizyonuna dayalı normatif kavramlardan güçlü bir şekilde etkilenmektedir. Ayrıca emek tarihi yazımı da İmparatorlukta yeterli öneme sahip olmamıştır. Quataert (2021), Osmanlı emek tarihi araştırmacılarının elde ettiklerin verilerin Osmanlı arşivlerinden, Osmanlıca belgelere dayanmasının, bahsedilen farklılıklar karşısında elde edilen bilgilerin Osmanlı emek tarihi olup olmadığının belirsiz olduğunu ancak buna rağmen böyle olduğunu varsaymanın büyük ölçüde doğru olacağını savunmaktadır. Diğer yandan döneme ait belgelerde çalışma ilişkilerine yönelik kapsamlı bilgilere erişmek de güçtür. Dönemin tarihçileri tarafından yazılan kısıtlı belgelerde ise çoğu zaman emek tarihi yazımı

küçümsemiştir. Quataert (2001)'e göre dönemin vakanüvislerin çoğunun üst ve orta tabaka kökenli olması ve yabancı işverenlerin aynı zamanda Osmanlı sarayında diplomatik görevlerde bulunan seçkinler olması, bu durumun en önemli nedenleridir. Onlar elitlerin eylemlerini kaydederken, işçilerin çalışma koşulları, ücretleri ve aileleri emek tarihi kayıtlarının dışında kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu esas itibarıyla bir tarım devleti idi ve nüfusun yaklaşık olarak dörtte üçü tarımsal faaliyetler ile uğraşmaktaydı. Bu durum İmparatorluğun yıkıldığı 1922 yılına kadar devam etmiştir. Bunun yanında zanaatkâr üretim ve sınırlı düzeyde madencilik de halkın çalışma alanları idi. Ancak İmparatorluğun hiçbir döneminde modern anlamda gelişmiş bir çalışma ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Diğer yandan bu durum mevcut üretim faaliyetlerinde örgütsüz bir yapı olduğu anlamına gelmemektedir. Osmanlı iktisadi yapısı genel olarak ülke içindeki ihtiyaçların karşılanması esasına dayanan “iaşecilik”ti. Üretim de bu çerçevede şekilleniyor ve çalışma ilişkileri kuruluyordu. Böylelikle, esnaf ve tüccarlar belirli bir hiyerarşi ve kurallar manzumesi içeren bir örgütlenme yapısı içerisinde faaliyetlerini sürdürüyordu.

Osmanlı'da çalışma ilişkilerinin ilk örgütlenme biçimi 12. ve 13. yüzyıllar arasında Selçuklulardan miras, fütüvvet veya ahilik olarak adlandırılan teşkilatlardır. İmparatorluğun kuruluş sonrasında bu meslek örgütlerinin loncalar olarak adlandırıldığı görülmektedir. Loncalar ise varlıklarını 19. yüzyılın ortalarına, kendilerine tanınan tekellerin kaldırılmasına kadar sürdürmüşlerdir (Karaahmetoğlu, 2020). Ahilik teşkilatı ile loncalar arasındaki temel fark ise, ahilik Müslüman tüccar ve esnafı kapsayan bir örgütlenme yapısının içerisinde olmasına karşın loncalarda, geniş bir coğrafyaya yayılan İmparatorluktaki farklı dinlere mensup esnaf ve tüccarların da yer almasıydı (Karaahmetoğlu, 2020). Örneğin 17. yüzyılda İstanbul'da gayri Müslimlerin loncalardaki oranı yaklaşık %42 dolaylarındaydı (Akbaş vd., 2018). Loncalar modern anlamda çalışma ilişkisine karşılık gelecek bir düzen içerisinde olmasa da, belirlenen kurallar çerçevesinde işleyen bir yapıda idi. Avrupa loncalarından farklı olarak sınıf farklılaşması esası gütmeyen ve merkezîyetçi bir yapıda faaliyet göstermekte idiler. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma yaşamına dahil olan loncalar 16. yüzyıl itibarıyla İmparatorluğun tüm bölgelerine yayılmış, çalışma ilişkilerinin örgütlü bir biçimde sürdürülmesine vesile olmuştur.

Loncalarda temel çalışma ilişkisi, bir ustanın himayesinde mesleğin gerekliliklerinin öğrenildiği usta- çırak ilişkisi idi. Çıraklar belirli bir yeterliliğe eriştiğinde lonca teşkilatının onayı ile kalfalığa yükselebiliyorlardı (Pamuk, 2007: 57). Ustalığa yükselebilmek için ise farklı uygulama ve şartlar gerekli idi. Ancak genel olarak usta adayı kalfaların üç yıl çalışması, ustasına ve müşterilerine karşı iyi bir tavır sergiliyor olması gerekiyordu. Diğer yandan çırakların yetişmesi için eğitici sorumluluğunu iyi bir şekilde yerine getirmesi, itaatkâr ve dayanışmacı olması, kendi dükkânını donatabilecek ekonomik güce sahip olması gerekiyordu (Koyuncu, 2008: 77).

Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkilerinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yasaklamalarla karakterize zayıf işçi örgütlenmeleri de görülmektedir. Sendika niteliği taşımayan bu örgütlenmeler, sınırlı sayıda grev benzeri eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ancak bu grevler, merkez kapitalist ülkelerdekinden farklı olarak işçilerin ücret ve çalışma koşullarını iyileştirmekten çok, geçmiş dönem ücret alacaklarına ilişkin olduğu görülmektedir (Makal, 2012). Diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda homojen bir çalışma ilişkisinin varlığından söz etmek mümkün değildir. Farklı din ve kültürlerin etkisinde şekillenen çalışma ilişkileri, sanayi devrimi ile merkez ülkelerde yerleşmeye başlayan sınıf bilincinden uzaktı. Devletin yönetim biçimi ve cemaat esaslı toplumsal yapı da bu durumun nedenleri arasındadır. Rekabet içerisindeki cemaatlerin, kendi kültürel, siyasal ve sosyal yapılarını sürdürmeleri, sınıf bilincinin yerleşmesini engellerken, çalışma ilişkilerinin de bu farklılıklar doğrultusunda, bütünlükten uzak bir biçimde gerçekleşmesine neden olmuştur (Akkaya, Tarihsiz).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Dokumacılık İşkolu

Dokumacılık Osmanlı İmparatorluğu'nun başat sektörlerden biridir. Özellikle sahip olduğu toprakların pamuk ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine uygun olması ve ipek böceği kozası yetiştiriciliğinin belirli bölgelerde yaygınlaşması dokumacılığın gelişmesinde önemli rol oynamıştır (Buluş, 2000: 51). Osmanlı İmparatorluğu öncesi dönemlere kadar giden dokumacılık faaliyetleri esas itibariyle Anadolu'da sosyal ve ekonomik hayatın temel belirleyici alanlarından biri idi. Roma döneminde Trabzon, Bergama, Aydın ve Denizli önemli dokuma merkezleri idi. Bizanslılar döneminde dokumacı ve boyacı loncaları kurulacak kadar önemli bir iktisadi faaliyet kolu olarak görüldü. Selçuklular döneminde de Denizli, Alaşehir, Adana ve Sivas önemli dokumacılık merkezleri idi. Anadolu'da dokumacılık ve boyacılığın bu kadar gelişmiş olmasında şüphesiz farklı tarımsal üretim için uygun olan iklim ve coğrafi koşullara sahip olmasının önemli bir yeri vardır (Buluş, 2000; Özdemir ve Karadağ, 2023). Özellikle Osmanlı boyama sanatlarının üne kavuşmasını sağlayan Türk Kırmızısı için gerekli boyar bitkilerinin Anadolu'ya has bir bitki türü olması ve boyama ham maddesi olarak şapın bol miktarda bulunması Anadolu coğrafyasının tarihler boyunca boyama merkezi olması önemli katkılar sağlamıştır (Koç, 2009). Tarihsel birikimin bir sonucu olarak da kökboyacılık Osmanlı'nın kuruluş dönemlerinden itibaren önemli bir iktisadi faaliyet kolu olagelmıştır. Alaşehir, Aydın, Bursa, Edirne ve Larissa boyahaneleri meşhur yerler olarak kayda geçmiştir (Canatar, 1988).

Yukarıda, Türk Kırmızısının Elde Edilişi bölümünde aktarılan koşulların da bir sonucu olarak boyamacılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda başta İstanbul olmak üzere farklı coğrafyalarda önemli bir ticari faaliyet alanı haline geldi. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Padişah ve himayelerinde bulunanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere İstanbul'da tekstil imalathanelerin kurulduğu bilinmektedir. Bu maksatla

başkentte terziler ve dolamacılar olarak yaklaşık olarak 500 kişinin istihdam edildiği imalathaneler faaliyet göstermekteydi. Aynı zamanda devlet adamlarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere Ayasofya civarında faaliyet gösteren imalathanelerde 400 kadar sarıkçı istihdam edilmekteydi. 18. yüzyıldan itibaren ise İstanbul'da pek çok imalathane faaliyete başlamış, Selanik'ten getirilen 38 usta ve dokumacı ile 5 Fransız esirden oluşan bir grup tarafından devlet öncülüğünde ilk dokuma atölyesi kurulmuştur. Başarısız olan bu girişimin ardından gayri Müslim bir Osmanlı vatandaşı Polonya'dan getirilen makinelerle tekrar üretime başlasa da bu girişim de maliyetlerin yüksekliği ve hammadde sıkıntısı gibi nedenlerle uzun ömürlü olamamıştır. İstanbul'da gerçekleşen tekstil girişimleri içerisinde en uzun süre faaliyet gösteren 1709 yılında kurulan ve bir yüzyıl kadar faaliyet gösteren Yelkenbezi Manifaktürü de en önemli alıcının devlet olması ve devletin düşük fiyat vermesi nedeniyle daha uzun süre faaliyet gösteremeyerek kapanmıştır (Yıldırım, 2014). Diğer yandan Bursa, Halep, Şam, Sakız, Selanik, Tokat, Antep önemli tekstil üretim merkezleri olarak hem dokumacılık üretimi hem de boyacılık gibi yan sektörlerin gelişiminde önemli katkılar sağlamaktaydı (Öğüt, 2019; Çınar, 2013).

Özellikle sanayi devrimi sonrası endüstriyel boyaların kullanılmaya başlandığı döneme kadar boyahaneler hem kaliteli üretim hem de üretim miktarı açısından boya piyasasını kontrol eder duruma gelmişti. 15 ve 17. yüzyıllar arası Osmanlı topraklarından pek çok bölgeye lüks ipekliler de dahil olmak üzere tekstil ürünleri ihraç edilmiştir (Bektaşoğlu, 2021). 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya kökboya ihtiyacının üçte ikisini karşılar duruma gelmişti. Bu durum kökboyanın önemli bir gelir kalemi olmasına neden olmuştur. 1875 yılında yalnızca İzmir'de kökboya geliri 500 bin altın liranın üzerindedir (Kılıç, 2018). Kökboya üretiminin bu kadar çok talep görmesi tarımsal üretim içinde kökboya yetiştiriciliğinin de artmasına neden olmuştur. 18. yüzyılda sadece Kıbrıs adasında 318 dönüm tarım arazisinde kökboya ekimi yapılmıştır (Özdemir ve Karadağ, 2023). Boyahanelerin önemli bir gelir kalemi haline gelmesi aynı zamanda vakıfların da ilgi göstermesine ve boyahanelere yatırım yapmalarına neden olmuştur (Çınar, 2013; Öğüt, 2019).

Bu gelişmeler Avrupa merkezli kumaş üreticileri tarafından da takip edilmekte, özellikle lüks kumaşların boyama işlemlerinin Bursa gibi gelişmiş boyacılık merkezlerinde yapıldığı görülmektedir. Ancak Anadolu'nun pek çok şehir ve köylerinde, hatta Anadolu coğrafyası dışında kalan Osmanlı hâkimiyet bölgelerinde küçük birer sanayi olarak nitelendirilebilecek boyahaneler mevcuttu. Dokumacılık yapılan her merkezde boyahanelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Boya üretilen ve boyacılık yapılan yer anlamına gelen ve Arapça bir terim olan "Masbağa" ve boyama işlemi yapanlara da "Sabbağ" adı verilmekte idi (Canatar, 1988). Osmanlı döneminde boyahane ve boyacı dükkanları şeklinde farklı adla anılan fakat özünde benzer faaliyetler gösteren iki farklı yapılanma olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında boyahaneler aynı zamanda "boyacı kârhanesi" olarak da adlandırılırken, aynı meslek grubu mensuplarının birkaç dükkanından oluşan bir yapılanmayı ifade etmektedir. Boyacı dükkanları ise genellikle özel işletmeler veya

esnaflar tarafından işletilen, gelirleri kimi durumda vakıflara ayrılan bağımsız birimlerdir (Acıpinar ve Çamlı, 2017).

İç piyasada da kendi kendine yeterliliği sağlayabilen İmparatorluk'ta sanayi devrimi ile birlikte değişen üretim sistemleri nedeniyle iç piyasa, Avrupa'nın ucuz ve bol tekstil ürünleri ile dolmuştur. Bu ürünlerle rekabet edemez hale gelen geleneksel üretim azalmış, 1820-1870 tarihleri arasında özellikle pamuklu dokuma el sanatları gerilemiş, eğirme üretimi 1820'de 11.550 tondan 8.250 tona, 1870 yılında da 3.000 tona düşmüştür (Pamuk ve Williamson, 2019). 1850 yılında Selanik'te 25 ila 28 ipekli dokuma tezgâhı mevcutken 5 yıl içerisinde 18'e düşmüştür. 1850'lerde Bursa, Diyarbakır gibi önemli üretim merkezlerinde tekstil ürünleri yaklaşık onda bir oranına kadar düşmüştür. Bu gelişmelere bağlı olarak 1820-1822 yılları arasında 288.000 dolayında ve toplam nüfusun %2,08'i olan tam gün çalışan tekstil işçisi sayısı 1909-1911 yılları arasında 104.400 'e nüfusun %0,41'ine gerilemiştir (Makal, 2012).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi devrimini gerçekleştirememesi, tekstil üretiminde sahip olduğu üstünlüğü kaybetmesinin temel nedenlerinden biridir. Zira sanayi devrimi ile makineleşmeye başlayan ilk sektör tekstil sektörüdür. Sanayi devriminin yol açtığı gelişmelerden öncelikli olarak etkilenen dokuma sanayiinde 19. yüzyıla gelindiğinde işçilerin gerçekleştirdiği görevlerin %98'inin makinelerle yapılı hale geldiği bilinmektedir (Bessen, 2015, s. 16). Bu durum özellikle İngiltere'de tekstil üretiminde maliyetlerin düşmesine ve rekabet üstünlüğü elde etmesine neden olmuş, 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu üstünlük sahibi olduğu pazarları kaybetmiştir. İmparatorluğun kurduğu Beykoz Çuha Fabrikası (1805), Malta Fabrikası (1818), İplikhane-i Amire (1827), Feshane Defterdar Fabrikası (1833), İslimiye Çuha Fabrikası (1836), İzmit Çuha Fabrikası (1839), Basmahane (1850), Karamürsel Şayak (1890) fabrikaları ise rekabetten olumsuz etkilenerek kalıcı olamamışlardır (Bektaşoğlu, 2021).

Boyahanelerde Çalışma İlişkileri

Osmanlı boyahanelerinde çalışma ilişkilerine yönelik değerlendirmeler yapılırken göz önünde bulundurulması gereken en önemli husus çok geniş bir coğrafyaya ve çok farklı etnik kültüre sahip olmasıdır. Bu kültürel çeşitlilik aynı zamanda çalışma ilişkilerine de yansarak bölge, dil ve hatta din boyutunda farklılaşan çalışma ilişkilerinin doğmasına neden olmuştur. Dokuma ve boyahanelerde çalışma biçimi de bu farklılaşmadan etkilenmiştir. 1500'lü yıllarda İspanya'dan sürülen Seferad Yahudileri tarafından Selanik'te başlayan tekstil üretimi İran, Hindistan ve Batı Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyanın kültürel değerlerinden etkilenmiştir (Faroqi, 2009).

Yönetim ve Sermaye Yapısı

Esas itibarıyla dokumacılık, aynı zamanda ürünlerin boyanmasını da gerektiren bir yapıda gerçekleştirilmekteydi. Bu nedenle de dönemin boyama teknolojileri

içerisinde önemli bir yeri olan kökboyacılık gerek İmparatorluğun yayıldığı coğrafi koşullar gerekse İmparatorluk öncesi de yaygın bir şekilde biliniyor olmasından dolayıyla, tekstil üretim faaliyetlerinde en çok kullanılan boyama türlerinden biri idi. Boyama için kullanılan hammaddelerin ticareti ise her ne kadar tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyor olsa da İmparatorluğun kontrolü altında yürütülmekte idi. Merkezi yönetim ya doğrudan satıcı olarak ya da vergilendirmek suretiyle ticarete müdahale ediyordu (Al-Sharairi vd., 2017). Bu müdahalelerden kökboyacılığın Osmanlı ekonomisi için ne kadar önemli bir faaliyet alanı olduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak da bu meslek grubunun ve üretimin korunmasına yönelik önlemlerin alındığını görüyoruz. Bu önlemler içerisinde kökboya esnaf ve üreticilerinin korunması için üretilen kökboyanın satış fiyatının belirlenmesi dikkat çekicidir. 1640 yılına ait fiyat defterinde yerli satıcılar ve dışarıdan getirilenler için ayrı ayrı fiyatların belirlendiği, dışarıdan getirenlerin 24, yerli satıcıların ise 26 akçeye satması, ayrıca dövülmüş ise kırmızı boyanın vukiyyesinin (1 okka, 400 dirhemlik ölçü birimi) dışarıdan getirenlerin 28 yerlilerce 30 akçeye satılması istenmiştir (Yücel, 1982, Aktaran: Canatar). Bu düzenlemeden özellikle yerli satıcılarının daha yüksek fiyatlarla satmaları sağlanarak daha fazla kazanç elde etmelerinin planlandığı düşünülebilir. Dönemin iktisadi koşulları ve Osmanlı zanaatkarlarının başarıları göz önüne alındığında, mutlak bir rekabet üstünlüğünün böyle bir düzenlemeyi açıklayabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca İmparatorlukta faaliyet gösteren boyahanelerin işleyişlerinin de bir nizama bağlandığı, sınırlarının çizildiği görülmektedir (Acıpınar, 2018). Böylelikle birbirleri ile rekabete girmesi engellenmektedir.

Aynı zamanda 17. yüzyılda boyacıların aldıkları ücretlerin de belirlendiğini görüyoruz. Ücret belirlenirken boyama faaliyetinin gerçekleştirildiği renk esas alınmaktadır. Örneğin çividin “isberek taftası” denilen rengini boyamak için işçilik ücreti 30 akçe iken, Musul siyahı ve kök boyası kırmızısına 24 akçe ücret belirlenmekte, renge göre ücretler aşağı doğru düşmektedir. Ayrıca boyacıların mesleklerini icra ederken uymaları gereken birtakım mesleki kurallar ve çalışma biçimleri de belirlenmiş durumda idi. (Canatar: 1988). Boyahanelerde çalışma ilişkilerine dair Gökçe (2018) tarafından aktarılan 1728 yılında İstanbul’da Vezir Han çalışanların tekamülü, yani bir anlamda mesleki gelişim süreçleri döneme ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Şakirtler sanatlarını icra eden Üstada bir süre hizmet etmekte ve onlar tarafından yetiştirilmektedirler. Maharetlerini ispatladıktan sonra ise gedik (imtiyaz) sahibi bir ustanın yanına halife veya şerik yani ortak olarak verilirler. Gedik boşaldıktan sonra ise tüm esnafın onayı ile kendisine işletmek üzere bir gedik tahsis edilirdi.

Boyahanelerin aynı zamanda yüksek gelir getiren işletmeler olması, vakıfların bu alanda faaliyet göstermesine ve hatta boyamanın vakfın bulunduğu bölgede yalnızca vakıf eliyle yapılmasına yönelik girişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin ipek iplik boyamacılığı yalnızca önemli boyama ve aynı zamanda ihracat merkezi olan İzmir’de Kurulu Pir Mustafa Paşa Vakfı’nın sahip olduğu boyahaneler

eliyle gerçekleştirilmekte idi. Esnaf tarafından vakıf boyahanesinin yanına açılan boyahane kendi ipliklerini boyama girişimleri vakfın İstanbul nezdinde yaptığı girişimlerle engellenmek istenmiştir. Bu durum Osmanlı'da boyahanelerin ekonomi ve istihdam açısından önemli bir sektör olduğunu gösterme açısından önemlidir (Değerli, 2019). Anadolu'nun farklı bölgelerinde de kurulu vakıfların boyahaneler kurduğu ve işlettiği bilinmektedir. Bu vakıflar içerisinde İstanbul'da selatin vakıfları, Urfa'da Rızvaniye Vakfı, Antep'de Hüsrev Paşa Vakfı bu vakıfların en bilinenleri arasındadır (Çınar, 2013; Ögüt, 2019). Ayrıca boyacılığın geliştiği şehirlerden biri olan Tokat'ta ücretli çalışan boyacılar ve diğer çalışanların olduğu, Ankara'da boyacıların tek bir boyahane kooperatif benzeri bir çalışma gerçekleştirdiği de bilinmektedir (Faroqi, 2000: 181).

Vakıf boyahanelerinde kethüdalar vakıf yöneticileri tarafından atanabiliyordu. Ancak boyahane esnafı kethüdadan memnun kalmaz ya da şikâyetçi olursa kethüdalık görevi esnafın ortak kararıyla bir başkasına verilir. Görevi berat-ı âlişân ile üzerine alan kethüdalar herkesin üzerinde ittifak ettiği “cümlelerin muhtârı ve evzâ'ı etvarından her birileri hoşnûd ve râzî” olan kimselerdi. Örneğin Manisa'da esnaf içerisinde mesleğin inceliklerini bilen ve muhtemelen en tecrübelileri arasından seçilen ehl-i hibre de bazı önemli konuların çözümünde görev alıyordu (Gökçe, 2018: 33). Hindistan ve Avrupa'dan ithal edilen tekstil ürünlerindeki artış, bu ilişkilerde de önemli sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Loncalar içerisinde belirli kurallar ve bağlılık içerisinde gerçekleştirilen çalışma ilişkileri, artan ithalatın neden olduğu rekabet koşullarından olumsuz etkilenmiştir. Düşen kârlar nedeniyle ustalar kalfalara baskı yapmaya başlamışlardır. Bu baskılar loncalarda iç çatışmalar yaşanmasına, hatta kalfaların ustalarına karşı ayaklanmalarına neden olmuştur (Quataert, 2001: 102).

Osmanlı'da boyahaneler 19. yüzyıl ortalarında Avrupa menşeli endüstriyel boyaların ve boyanmış ipliğin piyasaya girdiği aşamaya kadar tekelci kuruluşlar olarak varlıklarını etkin bir şekilde devam ettirdiler (Quataert,2013:54). Osmanlı boyacılık sektörünün sürekliliği tekelci bir üretim ilişkisinin olduğu kadar, üretim standartlaştırması yoluyla ulaşılan yüksek kaliteden taviz verilmemesinin de bir sonucuydu. Boyama sektöründe ulaşılmış olan yüksek standart uluslararası alandan da dikkatleri çekmekteydi

18. yüzyılın sonlarında tekstil ürünlerinin uluslararası pazarda rekabet üstünlüğünü kaybetmesi ile birlikte tekstil işçilerinin pek çoğu iç pazarlar için eğirme ve dokuma işlemi gerçekleştirmeye başladılar. İhracat açısından ise hâlâ belirgin bir öneme sahip olan ipek kumaş dokuma ve halıcılığın 1830'lardan itibaren büyüme kaydettiği görülmektedir. 30.000'den fazla kadın Bursa ve Lübnan'da ipek eğirme işinde çalışmakta idi. Yüzyılın sonunda yün hazırlama, boyama, eğirme ve dokuma işlerinde 60. 000 civarında işçi çalışmakta idi. Özellikle halı dokuma işi bölgelere göre farklılaşarak, bazı bölgelerde erkekler bazı bölgelerde kadınlar tarafından gerçekleştirilirken, hızla artan siparişler karşısında yabancı tüccarlar hem siparişleri karşılamak hem de maliyetleri düşürmek için ihracat

sektöründe yalnızca bol ve ucuz olan kadın emeğini kullanmaya başladılar. Böylece Osmanlı tekstillerinin uluslararası pazarda rekabet gücü korunmaya devam etti. Elbette bu süreç kadın emeğinin giderek daha fazla oranda sömürülmesine neden oldu (Quataert, 2001: 103). Uşak'ta başta halı olmak üzere dokuma boyama da dahil olmak üzere tüm süreçlerde yoğun bir şekilde kadın emeği kullanılmakta idi (Gökçe, 2018: 153).

Üretim Süreçleri ve Teknolojiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda tekstil ve boyama teknolojileri dönemin üretim teknikleri içerisinde ileri denilebilecek bir konumda idi. Özellikle dericilik, dokuma ve ipekli dokuma konularında Avrupa'nın dikkatini çeken, hatta III. Murat döneminde (1574-1595) İngiltere'ye dokuma ve boyama teknolojileri ihraç edilen bir düzeydeydi (Tabakoğlu, 1994). Osmanlı İmparatorluğu tekstil üretiminde sağladığı başarının bir sonucu olarak aynı zamanda tekstil ürünlerinin boyanması konusunda da dönemin teknolojileri içerisinde önemli bir konuma gelmiştir. Özellikle dericilik ve dokuma sanayiindeki gelişmeler beraberinde boyacılık işlemlerinin de gelişmesine yol açmıştır. Anadolu'nun pek çok şehir ve köylerinde, hatta Anadolu coğrafyası dışında kalan Osmanlı hakimiyet bölgelerinde küçük birer sanayi olarak nitelendirilebilecek boyahaneler mevcuttu. Dokumacılık yapılan her merkezde boyahanelerin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu gelişim Avrupa merkezli kumaş üreticileri tarafından da takip edilmekte, özellikle lüks kumaşların boyama işlemlerinin Bursa gibi gelişmiş boyacılık merkezlerinde yapıldığı bilinmektedir (Canatar, 1988). Diğer yandan boyamacılığın yapıldığı boyahanelerin her birinin ayrı ayrı renkleri boyamada ihtisaslaştığı görülür. Türk kırmızısını boyayan pek çok boyahane bulunmakla birlikte bunların bazıları oldukça meşhurdu. Nitekim 1756 tarihli Bursa Şer'iyeye Sicillerinde karşımıza çıkan bir kayıta Türk kırmızısı boyacılığının en önemli merkezinin Bursa, Edirne ve İzmir olduğu kaydedilmektedir. Bu noktada Türk kırmızısının da Bursa'da geliştiği ve Türkler tarafından 1519 yılında Edirne'ye, buradan da Batıya götürüldüğüne dair görüşler vardır (Gökçe, 2018, Atayolu, 1937).

Dahası boyama tekniklerinde bu denli ileri bir düzeyde gerçekleşmesi Avrupalı tekstil üreticilerinin de dikkatini çekmektedir Osmanlı dokuma sanayiindeki gelişmelerin Avrupalılar tarafından takip edildiği ve üretim tekniklerini öğrenmek için ajanlar görevlendirildiği bilinmektedir. Özellikle Fransızların bu yönde girişimleri olduğu görülmektedir. Fransız sanayii, kumaş boyama tekniklerini büyük ölçüde Osmanlı zanaatkârlarından öğrenmiştir. 18. yüzyılda Fransız girişimciler ya temsilcilerini göndererek ya da kendi konsolosları ya da bu bölgelerdeki Cizvitler vasıtasıyla, Kahire, İstanbul, Şam gibi bölgelerde yerel zanaatkârların kumaşları nasıl ağarttıklarını ve boyadıklarını, hangi malzemeleri nasıl kullandıklarını öğrenmişlerdir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndan zanaatkârlar Fransa'ya götürülerek oradaki zanaatkârlara becerilerini öğretmeleri sağlanmıştır. Bu tekniklerden bazıları Fransız tekstil endüstrisine dahil edilerek kullanılmaya

başlanmıştır (Hanna, Tarihsiz). 18. yüzyılın başlarında Marsilya, iki Ermeni işçi tarafından getirilen teknik bilgisinin etkisi ile pamuklu baskı ve boyamadaki başarının merkezinde yer aldı (Riello, 2010). 1754 yılında hazırlanan ve yazarı bilinmemekle birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda dokumacılığı yerinde inceleyen bir ajan tarafından hazırlanan bir rapor, bu alandaki ajanlık faaliyetleri için dikkat çekicidir. Rapora göre Hint ve Osmanlı kumaşlarının önemli bir pazara sahip olması Avrupa için tedirginlik yaratmakla birlikte, bu tedirginliğin kaynağı yalnızca dokuma için gerekli olan hammaddeler değil bizzat bu dokumayı yapan sanatkarlardır (Yılmaz, 1992). İngiltere'nin ise 17. yüzyıl başlarında tekstilde yüksek atılım gerçekleştirdiği aşamada Kraliçe I. Elizabeth döneminde Osmanlı'da boyacılık tekniğinin öğrenilmesi için İstanbul'a casuslar gönderildiğine dair iddialar bulunmaktadır (Avcıoğlu,2013:11). 15. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Floransalı tüccarların İstanbul, Bursa ve Edirne'de ipekli ve yünlü kumaş ticareti yaptığı bilinmektedir. Bu tüccarlar içerisinde ajanların da faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Bu ajanlar tekstil ürünleri ticaretinde Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu üretim tekniklerini öğrenmekte idiler (Acıpınar, 2018).

Sosyal ve Ekonomik Etkiler

Osmanlı boyahanelerinin, İmparatorluğun en önemli gelir getiren faaliyetlerinden biri olması hem bölgesel refahın hem de İmparatorluğun vergi gelirlerinin artması açısından dikkat çekicidir. Genel olarak boyahaneler yüksek gelir elde eden işletmeler olarak görülmektedir. Bu boyahaneler içerisinde en yüksek gelire sahip olanlardan biri olan Diyarbakır boyahanesinin 1568 yılındaki geliri 213,617 akçedir. Anadolu'da bulunan diğer bazı boyahanelerin geliri ise; Mardin'in, 113,000, Tokat'ın, 83,334, Harput'un 80,000, Erzincan'ın 64,000, Ankara'nın 53,000, Ayıntap'ın 50,000, Kayseri'nin 45,000, Adana ve Malatya'nın 35,000, Arapkir, Maraş ve Çorum 25.000, Kemah ve Bayburd'un 20.000, Tarsus'un15.000, Hısn-ı Mansur'un 19.000, Sis'in 18.0000, Niğde'nin 16.000, Trabzon'un 7.000 akçe gelirleri bulunmaktaydı (Öztaşkın, 2008: 33).

Kökboya ticaretinin en önemli merkezi ise İzmir'di. İmparatorluğun farklı bölgelerinde yetiştirilen kökboyalar, kökboya ticaretinin en önemli ve tek merkezi olan İzmir'e getirilirdi. İhracatın neredeyse tamamı İzmir Limanından gerçekleştirilirdi. 1787-1789 yılları arasında İzmir'den yapılan ihracatın %1,6'sı kökboya iken bu oran 1859 yılında %32,6 ile en çok ihracatı yapılan ürün haline gelmiştir. İhracatın %90 ile büyük bir kısmı ise İngiltere'ye %3'ü ise Avusturya, Fransa Amerika'ya yapılmaktaydı 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı dış ticaretinde kökboya, hububat ve ipekten sonra üçüncü sırada iken İngiltere'ye yapılan ihracatta hububattan sonra ikinci sıradadır (Deveoğlu, Deveoğlu vd., 2022). 18. yüzyılda kökboya tarımı ve üretimi konusunda dünyanın en önemli ihracatçısı konumuna gelen Osmanlı İmparatorluğu küresel ihtiyacın üçte ikisini karşılar duruma gelmişti (Cebeci, 2020: 658).

Kökboya ihracatı 1851-1872 yılları arasını kapsayan dönem içerisinde yaklaşık 7,500 tondan 11 bin tona kadar yükselmiştir. 1881 yılından itibaren ise neredeyse hiç ihracatın yapılmadığı görülmektedir. Bu durum Amerikan iç savaşı nedeniyle İngiliz dokuma sanayiinin pamuk tedarikinde sıkıntı yaşaması, Anadolu'da pamuk üretiminin teşvik edilmesi, pamuğun önem kazanması karşısında kökboya fiyatlarının düşmesi ve en önemlisi de 1869 yılında sentetik alizarinin (kökboya) üretilmesi gibi nedenler gösterilmektedir (Canatar, 1988).

Osmanlı sanayii içerisinde önemli bir faaliyet alanı olan bitkisel boyamacılık aynı zamanda İmparatorluk'ta vergiye tabi alanlardan biri idi. Boya ve boyacılık adıyla 18. yüzyıla kadar kökboya ve bazı boyarmaddelerden vergi alınmıştır. Bu yüzyılın sonunda ise iç ve dış piyasalarda öneminin artması ile kökboya ve cehri boyalar ayrı ayrı vergilendirilmeye başlamıştır. 16. yüzyılda Manisa'nın 17 köyünde üretilen kökboyalardan öşr'i boya ve boyacılık adı altında vergi alınmaktaydı. Benzer şekilde 16. yüzyılda Bosna'da da vergi alınmakta idi. 18. yüzyılda da III. Selim zamanında daha önce Anadolu'da vergiye tabi olmayan kökboya satışı vergiye tabi tutulmuştur. 1794 yılında çıkarılan Nizam-ı Cedid kapsamında İrad-ı Cedid Hazinesi kurulmuş ve 17 Temmuz 1794 yılında alınan bir kararla da Resm-i miri adı ile vergilendirilmiştir (Cezar, 1966: 189). Boyahanelerden alınan vergiler örfi vergilerden sayılmaktaydı (Canatar, 1988). Sorumlusu satıcı olan vergiler satış esnasında tahsil edilmekte idi. Vergisini ödeyenlere eda tezkeresi verilmekteydi. 1794 tarihli bir belgeye göre vergi oranları ise tiftiğin kıyyesinden üç pare, kökboyanın kıyyesinden iki akçe ve mazının kıyyesinden bir pare resm alınacağı şeklinde idi. Eda tezkeresi olmayanlar, vergilerini ödemedikleri sürece mallarını da taşıyamamaktaydı. 1803 tarihli bir başka belgede ise tiftiğin bir kıyyesinden üç pare, kökboyanın kıyyesinden iki akçe ve mazının kıyyesinden bir pare vergi alınacağı belirtilmektedir. 1805 yılında yapılan değişiklikle kökboyanın resm-i miri iki akçeden üç akçeye çıkarılmıştır (Gökçe, 2018: 33). Önemli boyama merkezlerinden olan Tokat boyahanesi 83.334, Çorum boyahanesi 25.000, Merzifon boyahanesi 23.000, Urfa ve Harran 100.000, Harput 80.000, Siverek 72.000 akçe yıllık iltizam yoluyla vergi ödemekteydi. Anadolu'da bulunan ve vakıflara ait boyahanelerin ise vergiden muaf tutulduğu bilinmektedir (Faroqhi, 2000: 186). İstanbul boyahanelerinin iltizam hasılatı ise 1594 yılından 1602 yılına kadar 31.666 akçeden 216.666 akçeye çıkmıştır (Çızakça, 1980). Bu denli büyük bir artış İmparatorluğun başkentinde boyahanelerin önemli bir gelir kalemi olarak nitel nicel olarak artışına işaret etmektedir.

Ayrıca boyaların bir kısmının da devlet eliyle satıldığı görülmektedir. Özellikle lök ve lökten elde edilen kırmızı boyaların devlet tarafından satıldığı, hatta devlete ait lökün tamamı satılmadan tüccarların mallarının satılmasına izin verilmez devletin elindeki malın alınması yönelik baskı yapılırdı. Dahası 1586-1589 yılları arasında Ankara ve Edirneli tüccarlara bir miktar lök alma zorunluluğu getirilmişti (Faroqhi, 2000: 181). Ayrıca boyama faaliyetleri ile elde edilen gelirler çoğu kez padişah hasları içerisine dahil edilmekte idi. Örneğin Harput sancagında boyahane

gelirleri 1523 yılında boyahane gelirleri sancakbeyi haslarından sayılmıştır. Bu gelirler 1518 yılında 44.000 akçe iken, 1523'de 62,028 1566 yılında da 122.600 akçeye, toplam hasılat içerisindeki payı da %2,8'den %3,3 'e yükseldiği görülmektedir (Ünal, 1989: 144). Kimi durumda da bazı doğal boya kaynakları ve boyanmış tekstil ürünlerinin vergi ödemelerinde kullanıldığı, boyahanelerin üretimlerinin ya da hasatlarının bir kısmını nakit yerine bu yolla devlete ödemelerinde kullanıldığı görülmektedir (Gürel, 2023).

Sonuç

Türk kırmızı Osmanlı İmparatorluğu'nun tekstil boyama sektörüne kattığı en önemli değerlerden biridir. Gerek tarihsel gerekse de coğrafi koşulların şekillendirdiği bu başarının altında Osmanlı zanaatkârlarının da yadsınamaz bir payı vardır. Sanayi devrimi öncesinde zanaatkârlara dayalı üretim sisteminde önemli bir başarı olarak tekstil tarihinde yerini almıştır. Osmanlı İmparatorluğu için tekstil ve boyama önemli ve rekabet gücü yüksek bir sektör olsa da sanayi devrimi ile başlayan süreç ve devamında kimya sektöründe yaşanan gelişmelerle birlikte bu üstünlüğünü kaybetmiştir. Makineleşen dokuma ve boya sanayine uygun üretim yöntemleri İmparatorlukta kurulamamış, nihayetinde sınırlı el dokumacılığı dışında küresel üretime entegre olamamıştır.

Emek ve çalışma ilişkileri kavramları açısından değerlendirildiğinde ilk incelememiz Osmanlı'da boyahanelerin önemli bir gelir kalemi haline geldiğini, vakıfların ilgi göstermesine ve boyahanelere yatırım yapmalarına neden olduğunu göstermektedir. (Çınar, 2013; Ögüt, 2019). İkinci olarak, dokuma ve boyacılık işkolunda işçilerin yalnızca Halep, İzmir, Bursa gibi iller içinde kalmayıp aynı zamanda Fransa, İngiltere başta olmak üzere diğer ülkelere göçü daha o dönemlerde ulus-aşırı emeğe oldukça sık rastlandığını bize göstermektedir. Üçüncü olarak; yine sanayi devriminin bir sonucu olarak loncalar, gerekli iktisadi ve işgücü yapısında dönüşüm gerçekleştiremeyerek, bu alanda üretimin başta İngiltere olmak üzere Avrupa'dan Anadolu'ya getirilen tezgâhlarda üretim için evlerde kadın emeğinin kullanılmasına neden olan sürece engel olamamışlardır. Bu durum tekstil üretiminin loncalardan yabancı menşeli işletmelere geçmesine neden olmuştur. Üretici emeğin de değersizleşmesine neden olan bu süreçte, üretilen el dokumaları uluslararası piyasalarda yüksek fiyatlarla alıcı bulabilmiştir.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu çalışma ilişkilerinin tamamına değinilmeden mevcut literatür çerçevesinde ve Türk Kırmızısı özelinde, boyahaneçilik işkolunda çalışma ilişkileri incelenmiştir. Bulgular, bu kadar özel ve önemli bir faaliyet alanı olarak dokuma boyamacılığının, İmparatorluğun Anadolu coğrafyasında önemli bir gelir ve istihdam alanı olduğunu göstermektedir. Türk Kırmızısı'nın başarı ile elde edilmesinde her ne kadar coğrafi koşulların kaçınılmaz bir etkisi olsa da yüzyıllar boyunca Anadolu'da yaşayan uygarlıklar tarafından da biliniyor olmasının ve tekniğinin nesiller boyu aktarımını sağlayan usta- çırak

ilişkisinin önemi büyüktür. Usta- çırak ilişkisi, boyanın elde edilmesinde ve tekniğinde mükemmelliğin yakalanmasının başlıca unsuru olurken, aynı zamanda taklit edilmesi zor bir üretim yöntemi olmasını sağlamıştır. Bu durum, yazılı kaynaklarda da görüldüğü üzere, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere bu tekniği uygulamak isteyen ülkelerin casusluk dahil tüm girişimlerinde başarısız olmalarının da nedeni olarak değerlendirilmektedir. Gerçekte nitelikli işgücü bu rengin elde edilmesinin esas unsurudur.

Osmanlı dönemini araştıran pek çok çalışma gibi bu çalışmada da önemli kısıtlarla karşı karşıya kalınmıştır. Bu kısıtların en önemlisi olarak Osmanlı çalışma ilişkilerinin tek bir norm içerisinde değerlendirme zorluğudur. Geniş bir coğrafyaya yayılan, farklı dil, din ve kültürlerle çevrili olan İmparatorlukla, belirlenmiş ve norm haline getirilmiş bir çalışma ilişkileri sistemi yoktur. Diğer bir kısıt ise Osmanlı çalışma ilişkileri tarihi yazımına ilişkindir. Genelde orta ve üst tabakaya ait olan Osmanlı tarihini yazan vakanüvisler alt tabakaya mahsus bir faaliyet alanı olarak gördükleri çalışma ilişkilerine yeterince değer vermemişlerdir.

Extended Summary

Turkish Red is one of the most important colors obtained by root dyeing technique. It has been in demand for centuries with its unique color and brightness. As a result of the endemic plants used in obtaining this color growing in the Anatolian geography and its transfer between civilizations as a cultural value, the Ottoman Empire was the last representative of this color dyeing and made it famous worldwide. For this reason, this color is called Turkish red. It was produced in dyehouses in many regions of Anatolia and exported to many regions, especially Europe. It was also an important income item in the Ottoman economy, and foundations and even the state itself were involved in the production and trade of this color. As such, it attracted the attention of European weavers, who sent agents or craftsmen to the Ottoman Empire to learn the trade in order to produce products of the same quality. It is observed that the French in particular made attempts in this direction. The French industry learned fabric dyeing techniques from Ottoman artisans to a great extent. In the 18th century, French entrepreneurs learned how local artisans in Cairo, Istanbul and Damascus bleached and dyed fabrics and what materials they used, either by sending their representatives or through their consuls or Jesuits in these regions. In addition, artisans from the Ottoman Empire were taken to France to teach their skills to the artisans there. Some of these techniques were incorporated into the French textile industry and started to be used. However, both the difficulties in the production of raw materials and the problem of not being able to produce similar ones and the craftsmanship of the craftsmen carrying the heritage of centuries prevented the Europeans from achieving the desired success

"Turkish Red" is one of the most complex and arduous processes in the art of dyeing. Those who worked in dyeing works were carried out in the dye houses

organized first in the Ahilik Organization and later in the Guilds within the master-apprentice relationship. It is not possible to find adequate sources on the labor force and working conditions of the dyehouses. Labor relations, an area in which historians of the period did not pay much attention, is considered to be the most important reason for this situation. Nevertheless, the limited sources show us that those who carried out this valuable dyeing activity had an important place in the textile sector.

Today, efforts to recreate Turkish red are defined in ten steps, including soaking in sulfated castor oil called Turkish red oil, a dyestuff derived from root dye, and treatment with a color fixative called mordant. The entire Turkish Red production process, defined as the most difficult, tedious and labor-intensive process in the dyeing process, takes 196 hours (8.2 days). This result was obtained by summing the dyeing and drying times. The labor required was calculated by excluding the open air dyeing times, adding the waiting time in the dye, squeezing, etc. and taking the daily working time as 8 hours. Accordingly, the total labor time is 28 hours or 3.5 days. When all these steps and durations are taken into consideration, it is better understood how laborious Turkish red production is, especially for cotton weavings.

This study examines labor relations in the Ottoman Empire with a special focus on Turkish Red within the framework of the existing literature. The findings show that such a special and important field of activity was an important area of income and employment in the Anatolian geography of the Empire. Although geographical conditions had an inevitable effect on the successful production of this color, the fact that it was known by the civilizations living in Anatolia for centuries and the master-apprentice relationship that ensured the transmission of the technique for generations is of great importance. While the master-apprentice relationship ensured the perfection of the technique in obtaining the paint, it also made it a difficult production method to imitate. As seen in written sources, this is also considered to be the reason why countries, especially France and England, who wanted to apply this technique failed in all their attempts, including espionage. In reality, qualified labor is the main factor in obtaining this color.

Beyan

Çıkar Çatışması Beyanı

Türk Kırmızısı'nın İzinde Osmanlı Dokuma ve Boyahanelerinde Çalışma İlişkileri başlıklı makalemizde herhangi bir kişi veya kurumla çıkar çatışması bulunmadığını beyan ederiz.

Katkı Oranı Beyanı

Çalışmaya Davuthan GÜNAYDIN birinci, Çiğdem VATANSEVER ikinci yazar olarak eşit düzeyde katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Acıpınar, M. (2018), Osmanlı İstanbulu'nda Floransalılar <https://openaccess.29mayis.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12723/1839>(30.08.2023).
- Acıpınar, M., Çanlı, İ. (2017), “Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri: İzmir Örneği”, II Uluslararası Akdeniz Sempozyumu, 10-12 Mayıs, 2017.
- Akbaş, H. E., Bozkurt, S. ve Yazıcı, K. (2018), “Osmanlı Devleti'nde Lonca Teşkilatı Yapısı ve Yönetim Düşüncesi İle Karşılaştırılması”, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, Eylül 2018.
- Akkaya, Y. (2002), “Türkiye'de Emek Tarihinin Sefaleti Üzerine Bazı Notlar”, Toplum ve Bilim, Sayı 91.
- Akkaya, Y. (Tarihsiz), Osmanlı Devleti'nde Sınıfı Yeniden Düşünmek: Ayırıştırarak Birleştirmek mi, Birleştirerek Ayırıştırmak mı? [https://www.academia.edu/19613794/Osmanli%C4%B1da_S%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1_Yeniden_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnmek](https://www.academia.edu/19613794/Osmanli%C4%B1da_S%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1_Yeniden_D%C3%BC%C5%9F%C3%BCnmek) (05.06.2024).
- Akman, O. (2021), “Edirne Kırmızısı'nın Edirne İline Kent Kimliği Kazandırmasındaki Rolü”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 23 Sayı 2.
- Atabaki, T. ve Brockett, G. D. (2012), Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi, (Çev. Can Cemgil), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atayolu, S. (1937), “Türk Kırmızısı, İkinci Türk Tarih Kongresi, 20-25 Eylül, İstanbul, <https://www.ttk.gov.tr/kongreler/ii-turk-tarih-kongresi-20-25-eylul-1937-istanbul/> (12.08.2023).
- Bektaşoğlu, A. B. (2021), Osmanlı'dan Cumhuriyete Tekstil Endüstrisinin Seyri, <https://inovatifbakis.com.tr/haber/sanayi/osmanli-dan-cumhuriyete-tekstil-endustrisinin-seyri>(30.09.2023)
- Buluş, A. (2000), “Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası” İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Cardon D. (1995),” AussiRouge Que Possible: L'art du Teinturier Face a l'eternel Desir du Rouge, Andrinople: Le Rouge Magnifique, Aktaran: Akman, O. Edirne Kırmızısı'nın Edirne İline Kent Kimliği Kazandırmasındaki Rolü, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 23 Sayı 2,2021.
- Cebeci, D., T. (2020), “Anadolu Türk Dokumacılık Sanatında Kullanılan Bazı Doğal Boyarmaddeler ve Özellikleri”, İdil, 68 (2020 Nisan).
- Çınar, H. (2013), “Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayıntab'daki Vakıf Boyahaneleri”, Vakıflar Dergisi, Sayı 40.
- Cezar, Y. (1966), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVIII. YYdan Tanzimat'a Mali Tarih, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Değerli, A. (2019), “Ekonomik bir pazar ve istihdam alanı olarak vakıflar: Pir Mustafa Paşa Vakfı örneği”, Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1.

- Demir, C. (2015), “Divan şiirinde Kırmızı Renk” *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Bahar, 2015.
- Deveoğlu, M., Deveoğlu O ve Karadağ, R. (2022),“Historical, Economic and Agricultural Dimensions of Madder (*Rubia Tinctorum* L.) Plant”, *Research Journal of Agriculture and Forestry Sciences*, Vol. 10(3), 16-23.
- Hofenk de Graaff, J. D., Roelofs, W.G., ve van Bommel, M. R. (2004) *The Colourful Past: Origins, Chemistry and Identification of Natural Dyestuffs*, Londra: Archetype Books. Aktaran: Wertz, J. *Turkey Red Textile Dyeing in Glasgow: A Cross-Disciplinary Investigation Into Scotland's Bygone Industry*, *Scottish Business and Industrial History*, 29, 2014,
- Faroqhi, S. (2009), “Ottoman Cotton Textiles, 1500s to 1800: The Story of a Success that Did Not Last, in *The Spinning World. A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850*, edited by Prasanna Parthasarathi and Giorgio Riello. Oxford: Oxford University Press
- Faroqhi, S. (2000), *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler (Çev. N. Kalaycıoğlu) Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul.*
- Fink, L. (2002) “What is to be done. In *Labor History?*” *Labor History*, Vol. 43, No. 4.
- Gökçe, T. (2018), *Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Boyahaneleri ve Üretim Endüstrisinin Araştırılması*, TÜBİTAK Prje No:114K291.
- Gürel, E. T. (2023), “Ottoman Palace Weavings Between Different Periods: Material Characterization, Comparison and Suggestions for Conservation”, *Heritage Science*, 11.
- Hanna, N. (Tarihsiz). “Alternative Ways of Studying Middle East and Asian History Before Colonialism Textiles In The Ottoman, Safavid And Mughal Empires”, https://www.jstage.jst.go.jp/article/ajames/31/2/31_KJ00010260835/pdf/-char/ja (09.08.2023).
- Karadağ R. ve Dölen, E. (2007), “Re-Examination of Turkey Red, *Annali di Chimica*”, *Società Chimica Italiana* (97): 583- 589.
- Karahmetoğlu, A. (2020), “Osmanlı Devleti'nde Çalışma Yaşamında Görülen İlk Sendikal Hareketler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Emek ve Toplum* Cilt:9 Yıl: 9 Sayı:25 (2020/3).
- Kılıç, E. (2018), “Non-Wood Forestry Products in the Ottoman Empire According to Archives”, 4th International Non-Wood Forest Products Symposium, 4-6 October Bursa/Tukey.
- Koç, Ü. (2009), “Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* Cilt: VI, Sayı:1.
- Koyuncu, M. (2008), *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Lowengard, Sarah (2006), *The Creation of Color in 18thCentury Europe, İndustry and Ideas Turkey Red* New York: Columbia University Press and Gutenberg-e., http://www.gutenberg-e.org/lowengard/C_Chap36. (09.08.2023).

- Makal, A. (2012), Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri, Çalışma İlişkileri Tarihi (edt. Makal. A.), Eskişehir: Anadolu Üniveristesi.
- Murat Çızakça (1980), "Price History and the Bursa Silk Industry: a Study in Ottoman Industrial decline", 1550- 1650, The Journal of Economic History , Sep., 1980, Vol. 40, No. 3
- Öğüt, T. (2019) "Sanayi Devrimi Başlangıcında İstanbul'da Boyacı Esnafı Örneğinde Tekstil Sanayisinin Durumu" *Fiscaoeconomia*, Vol.3(3).
- Önler, Z. (2015), "Türkçede 'Kırmızı' Renk Kavramına İlişkin Adlandırmalar", TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi, Yıl:3, Sayı:5.
- Özdemir, B., M. ve Karadağ, R. (2023), "Madder (*Rubia tinctorum* L.) as an Economic Factor Under Sustainability Goals in the 'Textile Dyeing'" *Journal of Naturel Fibres*, Volume 20, Issue 1, 2023.
- Öztaşkın, Ö., B. (2008), XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Halkı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Pamuk, Ş., ve Williamson, J. G. (2019), "Ottoman de-Industrialization 1800-1913: Assessing the Shock, its Impact and the Response" <https://www.nber.org/papers/w14763>(09.08.2023).
- Pamuk, Şevket (2007), Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914", İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pastoureau, M. (2017), *Red: The History of a Color*, Princeton University Press.
- Riello, G. (2010), "Asian Knowledge and the Development of Calico Printing in Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", University of Warwick institutional Repository, <http://go.warwick.ac.uk/wrap>(09.08.2023) .
- Tabakoğlu, A. (1994), Türk İktisat Tarihi, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ünal, M. A. (1989), XVI Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)", Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. XIV.
- Wertz, H.J. (2017), "Unravelling Turkey Red", *Journal for Weavers, Spinners and Dyers*, 262,
- Wertz, J. (2014), "Turkey Red textile Dyeing in Glasgow: a Cross-Disciplinary Investigation into Scotland's Bygone Industry", *Scottish Business and Industrial History*, 29.
- Yıldırım, L. (2014), "Avrupa Tekstil Baskıcılığının Gelişiminde 'Türk Kırmızısı'nın Rolü", *Yedi*, (12).
- Yücel, Y. (1982), "Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler V. 1640 Tarihli Es'ar Defteri". *AÜDTCF Yayı*. No. 316 Ankara, 1982, Aktaran: Mehmet Canatar, Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanaii ve Boyahaneler Üzerine, *The Journal Of Ottoman Studies*· XVIII 1988.
- Yılmaz, S. (1992), "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları, Fransız Arşivlerinden II", *Bellekten*, LVI, <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1812/tur> (25.07.2023).